

HOBBS'TA DOĞA DURUMU ÇÖZÜMLEMESİNİN ELEŞTİRİSİ

Mustafa Kemal Günay*

ÖZET

Bu çalışmamda, Thomas Hobbes'un toplumsal sözleşme anlayışını inceleyeceğim. Hobbes karmaşık dünya ilişkileri içerisinde çözüm yolu olarak daha önceden saptanmış olan öbür dünya kavramının bir benzerini yaşadığı dünyaya indirmek istemiştir. Bu nedenle dinsel olarak kurulan hiyerarşik düzeni dünyaya uydurmaya çaba göstererek sosyal bir sözleşmenin varsayımsal olarak meydana geldiğini savunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Doğa yasaları, din yasaları, korku, güven

ABSTRACT

In this article, I will elaborate the notion of social contract for Thomas Hobbes. I will argue that, Hobbes aimed at to apply a pre-determined religious hierarchy for intricate earthly social relations. Therefore, Hobbes claims that a social contract reflects religious hierarchy and accordingly hypothetical.

Key words: Laws of nature, religious law, fear, confidence

• Yüksek Lisans (MA) / Akdeniz Üniversitesi / Felsefe Bölümü
Yazışma adresi: mkgunay@yahoo.com

GİRİŞ

Yeniçağ düşünce akımlarına önemli bir kaynak olan Thomas Hobbes (1588-1679) asıl önemini *LEVIATHAN* adlı eserinde kurguladığı devlet ve devletin doğuşu tasarımı ile yapmıştır. İnsanların doğa durumundan nasıl çıktıklarına ilişkin varsayımlarda bulunan Hobbes, temel kuramı olan toplum sözleşmesini doğa durumunun kötülüğünden kurtulmanın çaresi olarak kurgular.

A. HOBBS'UN DOĞA DURUMU ANLAYIŞI:

Leviathan'ın 13, 14 ve 15. bölümlerinde açıkladığı doğa durum ve yasalarının kısaca açıklaması şöyledir:

Hobbes'a göre, insanlar doğuştan eşittir. Hobbes, insanların doğuştan birbirlerine aralarında belirgin farklar bulunmadan eşit oldukları ve aralarındaki bedensel ve zihinsel farklılıkların birbirlerine üstünlük sağlayacak kadar net olmadığı görüşündedir. Bu nedenle varsayımını “bir şeyin eşit pay edildiğinin en büyük kanıtı, herkesin kendi payından memnun olmasıdır.” diyerek kanıtlar.

Eşitlikten güvensizlik doğar ve güvensizlikten savaş doğar. Eşit durumda olanların, bir şeyi elde etmek için girecekleri uğraşta birbirlerine üstün olamayacakları için elde etme süreci uzayacaktır. Elde edilmesi gereken için daha üstün güçlerle ittifak yapılması gerekeceğinden (burada bir işbirliği anımsatması var) uğraşa girenlerin; güçlerinin yetersizliğinden dolayı karşılıklı olarak kendilerini güvensiz hissedeceklerini vurgulamaktadır. Çünkü bu durum, sürekli biri diğerinden üstün olma durumunu gerçekleştirinceye kadar sürecek ve tedirginlik içinde bir yaşama neden olacaktır. Bunun için “bir insanın kendi varlığını korumak için başka insanlar üzerindeki egemenliğini bu şekilde artırması gerekli olduğundan buna da cevaz verilmelidir” diyerek *iktidar* kavramının çıkışını tanımlamıştır. Ayrıca insan doğasında bulunan üç temel kavgaanın varlığını belirtmiştir. Kazanç için rekabet kavgası; güvenlik için güvensizlik kavgası; şöhret için şan ve şeref kavgası verilir.

Kazançta başkalarının kişiliklerine ve mülkiyetine egemen olmak için; güvenlikte kendilerini korumak için; şöhrette ise kendi kişiliklerine yönelen maddi olmayan aşağılamaları önlemek için

şiddet kullanılır diyen Hobbes; içsel bir durum analizi yaparak davranışların kökenini de belirtmektedir.

Yukarıda belirtilenlerin sonucunda Hobbes'un vardığı yargı ise şudur: “İnsanlar hepsini birden korku altında tutacak genel bir güç olmadan yaşadıkları vakit, savaş denilen o durumun içindedirler ve bu herkesin herkese karşı savaştır.” Ayrıca eylemli bir savaştan önce, savaşın; savaşma iradesinin yeterince bilinmesi ile başladığını iddia eder. Burada, iki tarafın da birbirlerine karşı husumetlerinin farkına varmalarının bir başlangıç olması gerektiğini vurgular.

Böyle bir savaşın sürekli olarak kendini korumaya çalışan insan için belirsiz bir yaşam yaratacağından da söz ederek ilerlemenin olamayacağını belirtir. Bu savaşın herkesin herkesle savaşması olmasından ve genel gücün olmadığı yerde yasa da olamayacağından, adaletsizliğin de ortaya çıkamayacağını açıklar. Çünkü adaletsizlik olması için önce yasanın olması gerektiği düşüncesi Hobbes'da hakimdir. Böylece adaletin yasa ile sağlanacağını ortaya koyar.

13. bölümün en son ve en önemli açıklamasını ise şu sözler anlatır:

“İnsanları barışa yönelten duygular şunlardır: Ölüm korkusu, rahat bir hayat için gerekli şeyleri elde etme arzusu ve çalışarak onları elde etme umudu. Akıl insanların üzerinde anlayabilecekleri uygun barış şartlarını gösterir. Bu şartlara *Doğa yasaları* da denilir.”

Asıl önemli olanın insanın temel güdülerinden birisi olan *sağ kalmak* olduğunu açık bir biçimde dile getirir. Günümüzde de çok kullanılan ve insanın davranışlarının temeli olarak alınan ölüm korkusunun toplum haline gelip önem kazanmasının işlenmesi Hobbes'un bir başarısıdır. Bu gün varoluşçu ruhbilim açıklamalarının tümünde ölüm korkusu başat olarak ortaya konmaktadır.

14. bölümde ise Hobbes, *doğa yasalarından* söz eder. O bir doğal hak kavramı geliştirerek diğer açıklamaları bunun üzerine temellendirmiştir. Doğal hakkı “kendi doğasını, yani kendi hayatını

korumak için kendi gücünü kullanmak ve kendi muhakemesi ve kendi aklı ile bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği her şeyi yapmak özgürlüğü” olarak tanımlamıştır.

Bunun arkasından özgürlük kavramına geçerek, onu da *dış engellerin yokluğu* olarak tanımlamıştır. Fiziksel olarak bu engellerin eylemlerini kısıtlayabileceği, ama buna karşılık kalan gücünü kullanımında aklını ve muhakemesini kullanmanın önüne geçemeyeceklerini vurgulamıştır.

Sonunda doğa yasasının kendince tanımını vermiştir:

“DOĞA YASASI: akılla bulunan ve insanın kendi hayatı için zararlı veya hayatını koruma yollarını azaltıcı olan şeyleri yapmasını yasaklayan veya insanın hayatını en iyi şekilde koruyabileceğini düşündüğü bir ilke veya genel kuraldır.”

“HAK: Yapmak ya da yapmamak özgürlüğünden oluşur. *Yasa* ise bunlardan birini tespit ve ilzam eder: yani, yasa ve hak, aynı konuda birbirleriyle tutarlı olmayan yükümlülük ve özgürlük kadar ayrı şeylerdir.” (s. 96–97) Burada da yeni bir kavram ortaya koymuş; yükümlülük ile özgürlük arasında bir ayrım olduğunu belirterek karşıt anlamları olduğunu vurgulamıştır.

Devamında doğa yasalarını sıralamıştır. Doğal olarak herkesin her şeye hakkı vardır. *Temel doğa yasası*: Savaşların nedeni bu doğa yasasıdır, yapılması gereken ve akılla bulunan sonucu iki bölümlüdür:

1. Barışı aramak ve izlemek,
2. Bütün yolları kullanarak kendimizi korumak.

Bir insan, başkaları da aynı şekilde düşündüğünde, barışı ve kendini korumayı istiyorsa, her şey üzerindeki bu hakkını bırakmalı ve başkalarına karşı, ancak kendisine karşı onların tanıyacağı kadar özgürlükle yetinmelidir. Sana yapılmasını istemediğin şeyi sen de başkalarına yapma!

Bu iki doğa yasasının arkasından bunların açıklamasını yaparak konuyu derinleştirmiştir. Önce bir hakkın nasıl bırakılacağını ortaya koymuştur. Bu ise başkaları yararına özgürlüklerinden vazgeçmektir.

Hakların bırakılması iki türdür: Feragat ederek ve devrederek. Hobbes'a göre haklar bir kere bırakıldı mı bırakan açısından, bıraktığı hakların kullanılmasına engel olmama yükümlülüğü, bağlılığı ve görevi başlar. Bunlara aykırı davranış ise adaletsizlik ve haksızlıktır. Akitlerin de bu türden bağlılık ve yükümlülük gerektirdiğini ileri süren Hobbes, akitlerin güçlerini kendilerinden almadıklarını, akitlerin ihlal edilmesinin sonucunda daha kötü sonuçlar doğacağı korkusundan aldıklarını belirterek korkuyu bir kez daha vurgular.

Bunların dışında bütün hakların da devredilebilir nitelikte olmadıklarını belirterek devredilebilen hakların ancak bir yarar sağlaması gerektiğini, bunu sağlamayan hakların devredilemeyeceğini belirtir. Örnek olarak da meşru savunma hakkını gösterir.

Sözleşme'nin tanımını ise karşılıklı hak devredilmesi olarak verir. Buradan günümüz hukuk dilinde kullanılan sözleşme sözcüğünü değiştirir ve günümüzde geçerli sözleşme tanımını kuramında *anlaşma* ya da *ahit* olarak belirtir.

Arkasından hukuk alanında kullanılan terimlerin tanımlamasına geçerek ahde vefa, bağış, vaat, anlaşmanın kuruluş zamanı ve anlaşmada zaman sorunları, güvenin önemi, alacak hakkı, vade, anlaşmaların geçersiz olduğu durumlar, anlaşmaların kapsamı, yapılamayacak anlaşmalar, anlaşmaların sona erme durumlarını belirtir.

Asıl önemlisi, korkuyla yapılan anlaşmaların geçerli olduklarını iddia eder. İşkencenin geçerli olmadığını ileri sürer ve ardından andın amacını ve biçimini ortaya koyar. Burada dinsel ritüellere sahip çıkar. (s. 104–105)

15. bölümde ise doğa yasalarının geri kalanlarından söz eder: Adalet, üçüncü doğa yasasıdır. Bir anlaşmayı ihlal etmenin ve ifa etmemenin adaletsizlik olduğunu belirtir. Adaletin ve mülkiyetin devletin kuruluşuyla başladığını belirterek mülkiyetin bir devlet sorunu olduğunu ortaya koyar. Anlaşmaların geçerliliğinin, insanları onlara uymaya zorlayacak bir devlet gücünün kurulmasıyla başladığını ve mülkiyetin de aynı zamanda ortaya çıktığını anlatır. İnsanların adaleti ile eylemlerin adaletindeki farkları belirterek adaletin akla uygun olması gerektiğini açıklar. Adaleti bir erdem olarak davranışlardaki soyluluk ve büyüklüğe bağlar. Ayrıca değişim ve bölüşümde adalet kavramını açıklar, eylemlerin adilliği olarak görür. Bölüşümdeki adaleti hakemin adaleti olarak açıklar.

Minnettarlık, dördüncü doğa yasasıdır.

Karşılıklı uyum ve nezaket

Affetmek

Öç alırken gelecekteki yararı düşünmek (Cezalandırma)

Aşağılamaya karşı olma

Kibre karşı olma

Küstahlığa karşı olma

Hakkaniyet

Ortak şeylerin eşit olarak kullanılması

Kura (ilk zilyedin belirlenmesi)

İlk zilyedin hakkı

Barışa aracılık yapanlara güvenli geçiş sağlamak

Hakem kararına razı olma

Hiç kimsenin kendi yargııcı olamaması

Kendisinde doğal bir taraflılık nedeni olan kişi yargıç olamaz

Tanıkların niteliğine ilişkindir.

Buraya kadar doğa yasalarını belirleyen Hobbes, doğa yasalarının anlaşılması konusunda genel bir açıklama verir:

Kendine yapılmasını kabul etmeyeceğin bir şeyi başkasına yapma!

Doğa yasaları vicdanen hep bağlayıcıdır, ama fiilen sadece güvenlik olduğunda bağlayıcıdır.

Doğa yasaları ebedidir. Doğa yasaları kolaydır. Bu yasalar, sadece bir isteği ve gayreti, içten ve sürekli bir gayreti gerektirdiklerinden uyulmaları kolaydır.

Bu yasaların bilimi gerçek ahlak felsefesidir. Çünkü ahlak felsefesi, insanların konuşmalarında ve toplumlarda, neyin iyi neyin kötü olduğunun biliminden başka bir şey değildir. İyi ve kötü; insanların değişik huyları, adetleri ve düşüncelerinde farklı eğilimlerimizi ve kaçındığımız şeyleri ifade eden sıfatlardır... Bir insan doğa durumunda (ki savaş durumudur) bulunduğu sürece, *iyinin* veya *kötünün ölçüsü* kişisel zevki olduğu için, bütün insanlar barışın ve barışın yolu ve araçlarının, ki bunların *adalet, minnettarlık, hakkaniyet ve diğer doğa yasaları* olduğunu daha önce gösterdim, yani *ahlaki erdemlerin iyi*, bunların karşısında yer alan *erdemsizliklerin* ise **kötü** olduğu üstünde anlaşacaktır. (s. 116–117)

B. ELEŞTİRİ:

Hobbes'un ilk koyutu doğa durumunda bütün insanların eşit olduklarıdır. Bu kesinlik içinde ortaya konularak kuramın geliştirilmesine gidilmiştir. Öncelikle bulunulan zaman dilimi içerisinde doğa durumunda olan insanların eşit olarak davrandıklarını ve kimsenin birbirine üstünlük sağlayamamasından dolayı ve bu üstünlüğü elde etmek için taraftar bulma çabası içinde olacaklarından dolayı sürekli bir güvensizlik içinde olunacağı iddiasıdır. (s. 93) Ancak, bu iddia doğru değildir. Gerçekte fiziksel bir eşitlik de o zamanlar mümkün değildir. Serol Teber, *Davranışlarımızın Kökeni* adlı kitabında insanlara en yakın olan maymunların arasında bile hiyerarşik bir yapılanmanın olduğunu belirtmektedir. “Doğal koşullar altında yaşayan gorillerde de grup ilişkileri çok sağlamdır. Bunlar da, genellikle yetişkin bir erkek gorilin yönetiminde dolaşarak yaşamlarını sürdürürler.” Ortada basitçe insanlara en yakın olan canlı türlerinde de bir egemenin bulunması, Hobbes'un doğa durumunda eşitlik görüşünü geçerli olmaktan çıkarmaktadır. İlk bir arada yaşama isteğinin, yine aynı kitapta, cinsellik ve üremenin kontrol altında tutulması gereksiniminden çıktığı da anlaşılmaktadır. Çünkü hayvanlar arasındaki bütün gruplar, temel yaşamsal güdünün kontrolünde gerçekleştiğini öngörmektedir. İnsanların bir arada yaşama isteğinin öncelikle güvenlik sorununu çözmek ve ölüm korkusunu yenmek olduğunu iddia eden Hobbes, çoğalma konusunda bir düşünce üretmemiştir. İnsanın tek başına yalnızca güvenlik isteğinden kaynaklanan bir arada olma isteğinin dışında, hayvanlarda görülen grup halinde yaşama güdüsünün de etken olabileceğini fark etmemiş ya da işlememiştir. Bu konuda; Arthur Schopenhauer, *Aşkın Metafiziği* adlı kitabında, çoğalma güdüsünün önemli bir etken olduğunu görerek bundan *türün ruhu* diye bahsedecektir.

Buradan varılacak bir sonuçla insanların da ilkel halinde yani doğa durumunda, iki temel güdünün etkisinde kalarak bir arada oldukları ve yaşamlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Asıl önemlisi doğa tarafından yeterli güçle yaratılmamış olan insanın ilk bulunduğu, ateşten de önce bir arada olmanın tehlikeleri karşılama daha önemli olduğudur. Cinsellik çıkış noktalı başlangıcın güvenlik temeline oturması önemli bir aşama olarak görünmektedir. İşte asıl önemli nokta da budur. İlk insanı bir arada yaşamaya iten neden, öncelikle dış dünyanın doğal tehlikeleri ve cinselliktir. Bunun açıklamasını ise Bertrand Russell'in *İktidar* adlı kitabında *temel güdüler var olmak ve üremektir* olarak belirtmektedir. Toplu halde yaşamaya başlayan ve yaşamını kolaylaştıracak aletler üretme becerisini gösteren insanın sosyal güdülerinin ortaya çıkması bundan sonradır. Bu güdüler ona iktidarın biçimsel kurulumunu da verir.

İnsanların doğa durumunda sürekli savaş halinde bulduklarını ileri süren Hobbes'tan önce İbni Haldun olmuştur.

“Devlet insanın hemcinsinin kötülüklerinden korunması için kurulmuştur. Zira insanın icat ettiği silahlar ve sahip olduğu silahlar onu hayvanlara karşı korursa da, aynı silahla donanmış olan hemcinsine karşı koruyamaz. İnsan sosyal yaradılışının yanında bir de hayvani yaradılışa sahip olduğu için insan toplulukları yasaksız, kanunsuz edemez. O halde devlet teşkilatı ve yasaklar sistemi insanı, ondaki bu hayvani yaradılışın kötülüklerinden korumak için icat edilmiş bir silahtan başka bir şey değildir”

Bu durum aslında daha önceden var olan insandaki kötü amaç ve isteklerin bilindiğini, ama Hobbes'un bunu psikolojik sayılabilecek bir titizlikle ve sistematik olarak incelediğini göstermektedir. Yazar kendi bakış açısına göre insanların kötülüğünün engellenmesi için korkunun önemli bir rol oynadığını anlamış olduğundan, kurgusunu bu yolda yaparak kuramını geliştirmiştir. Bir anlamda insanların bilerek kötülük işleyeceklerini düşünerek yapacaklarının karşılığının ceza olarak dönmesinin bilinmesi korkusunun, kötülükleri engelleyeceğini savunmuştur.

“İbni Haldun bu görüşleriyle kendisinden yaklaşık iki buçuk asır sonra gelecek olan Hobbes'u çağırıştırır. Gerçekten İngiliz düşünür Thomas Hobbes (1588-1679)'da, ahlak ve hukuk kavramlarını kurulan devletten türetecektir. Hobbes'a göre hukuku yaratan genel güvenliği sağlamak üzere bir sözleşme ile kurulan “Leviathan” adını verdiği devlettir.”

diyen Doç. Dr. Mustafa Koçak da aynı görüştedir.

Bunların dışında Hobbes doğa yasalarını saymış ve sonuç olarak bunları ahlak felsefesi sorunu olarak belirtmiştir. Burada önemli bir nokta olarak birey kavramını işlemiştir. Bütün doğa yasalarının bireyin akli ile bulunabilecek yasalar olduğunu kabul ederek herkesin doğa yasasını bileceğini çıkarsamıştır. Tek bireyden yola çıkarak devletin kuruluşuna giden süreci tasarımıyan Hobbes'un tanımlarında, gerçekte kendi aldığı eğitimden kaynaklanan bir önyargı vardır. Stanley M. Honer-Thomas C. Hunt'a göre, “Geleneksel Yahudi-Hıristiyan öğretileri, ilk günah fikrini ve insanın kötülüğe eğilimini vurgulamıştır. Augustinus, erkekleri ve kadınları, doğal hallerinde bencil, tensel arzuları tatmin yolu arayan, bu yüzden de Tanrı'nın emirlerine karşı gelmeyi özgürce seçen

varlıklar olarak betimlemiştir. Aquinas, insan doğasını zayıf, yani bilisiz ve bedbaht buldu; insan doğası özellikle de “nefsani” idi, yani “erdeme olan doğal eğilimini bozan, engelleyen aşırı iştah ve arzularla doluydu”

Burada belirtilen ilk günahı işleyen insanın cennetten kovulması gibi dinsel bir söylenceye dayanarak insanın kötü olarak ele alınmasıdır. Bir yanda içinde erdemi bilen insan ve bir yanda bundan sapmaktan kaçınmayan insan. Burada açıklanamayan bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Hobbes'un buna karşı aldığı önlem ise korku verecek bir egemenin olmasıdır. Korku ile insanlar disiplin altına alınabilir ve yönetilebilir. Burada da dinsel söylemdeki *tanrı* yerine egemen konmakta ve dinsel yönetim anlayışı biçim değiştirerek devlet yönetimine katıştırılmaktadır. İlginç olan Tanrı'nın tartışılmazlığı ile egemenin kararlarının tartışılmazlığının benzemesidir. Bütün sayılan doğa yasaları dinsel yasalarla tam bir uyum halindedir. Bu konuda Doç. Dr. Mithat Sancar'ın görüşleri de şöyledir:

“Thomas Hobbes, Leviathan da, açıkça bu devlete, yani, tasvir ettiği devlete, ölümlü tanrı diyor. Bu, bir yandan olguyu açıklıyor başlangıç dönemleri için, diğer yandan, tabii, Leviathan ve Hobbes için söylüyorum, bu metafor, aynı zamanda, modern egemenlik düşüncesinin mutlak şeklini, daha doğduğu anda, kendisiyle vedalaşmaya giden uzun yola da koyulduğunu açıkça gösteriyor; çünkü ölümlü bir tanrıdan söz ediyor.”

Hobbes'un, dinler içinde bulunan ritüelleri alarak egemenin yetkisinin kaynağını insana indirmesi tam anlamıyla bir buluştur. Nasıl olursa olsun, motiflerin (dinin kesin kurallarına karşı) insana uygulanması laik bir anlayışın doğmasına öncülük etmiştir kanısındayım.

Hobbes, tasarımında olabildiğince yararcıdır: “Yarar görüşüne bağlı olan doğal bir ahlaklılığın da temellerini geliştirir. Yarara dayanmayan her görüşü reddeder.” Ceza konusunda bile gelecek yararı düşünerek ceza verilmesini savunur. Bu durum kuracağı devletin hesap vermeyen yöneticilerinin mutlak bir yararcılık içinde davranmasını gerektireceğini ve bundan kişisel yararlar sağlayarak toplumun kalan bölümünün zararına olarak yaşayacağını öngörememiştir.

Bütün bunlara bakarak Hobbes, aslında bir hukuk düzeni tasarlamış ve kuralları da arkaya koymuştur. Özel hukuk alanından kamu hukuku alanına kadar olan bölümü tasarlamış ve katı kurallara bağlamıştır. Ahlak kuralları ile benzerliği olan bu kuralların artık bir yaptırımını da içermesi hukuk düzeni kavramının ortaya çıkışı olarak görülebilir. Çünkü bilindiği üzere “Hak hukuken korunan bir menfaattir” olarak çağdaş hukuk sistemlerinde savunulmaktadır. Hobbes’un hakların korunmasını egemenin doğa yasalarına uygun olarak yarattığı hukuk düzeninde korumaya alması günümüz hukuk sistemlerine uygun bir öngörüdür.

SONUÇ

Hobbes, dinsel yasaların zamanında ve mutlak uygulanmasının pratik yararlarını görerek bir devlet tasarlamıştır. Devletin kurallarını da erdem olarak nitelendirdiği ve ahlak felsefesinin alanına girdiğini belirttiği iyi ve kötü kavramlarına indirgeyerek kurmuştur. Onun tasarımında din ya da laiklik önemli olmamış, tartışılmaz ve mutlak bir egemen yeterli olmuştur. Ahlak kurallarına benzer olarak saydığı doğa yasalarının uygulanmasını egemenden beklemiştir. Kurguladığı, bir din devletinin din dışı alanda meydana getirilmesi ve hukuk düzeninin açığa çıkarılmasıdır. Dinin kalıcı kurallarının değiştirilmeden ve sorgusuz uygulanmasının kendisine örnek teşkil ettiği kurgulamada anlaşılmaktadır. Bunun yararı ise devlet tasarımının egemeninin insan olması ve egemenlik haklarının insanlardan egemene geçtiğini kabullenmesidir. Egemenliğin insan ile ilişkilendirilmesi, egemenliği insan dışı güçlerden alan yönetim tarzlarını ortadan kaldıracak; düşünce kalıplarının gelişmesini de sağladığını anımsamak gerekir. Bu, insanın kendi geleceği konusunda seçim yapmasını da getiren ileri bir adımdır.

REFERANSLAR

Akarsu, B. (1998) *Mutluluk Ahlakı*, İnkılâp Yayınları.

Doç. Dr. Koçak, M. *HFSA*, sayı: 66, s. 72-73

Doç.Dr. Sancar, M.'nin makalesi <http://www.anayasa.gov.tr/anyarg20/msancar.pdf>

Honer, S. M. , Hunt, T. C. *Felsefeye Çağrı*, İmge Yayınları.

Prof. Dr. Topçuoğlu, H. (1977) *Hukuk Sosyolojisi Ders Notları*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Russell, B. (1990) *İktidar*, Cem Yayınevi.

Teber, S. (2001) *Davranışlarımızın Kökeni*, Say Yayınları.